

Кін Олена

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри освітології та інноваційної педагогіки
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди,
м. Харків, Україна
ORCID: 0000-0002-1935-6483
e-mail: kin_f@ukr.net

ВИТОКИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті схарактеризовані витоки розвитку та становлення проблеми формування національної самосвідомості особистості. Визначені основні етапи розвитку ідей національної самосвідомості. Охарактеризовано особливості тлумачення поняття «національна самосвідомість» та його змісту на кожному етапі. З'ясовано позицію прогресивної педагогічної громадськості щодо реалізації ідей національної самосвідомості у соціокультурному просторі кожного періоду. Висвітлено сутність поняття національної самосвідомості як усвідомлення себе представником певного етносу, нації, розуміння відмінності своєї нації від інших. Визначені основні складові поняття національної самосвідомості: любов до рідного краю, мови, історії, культури, традицій, віри, усвідомлення себе представником певного етносу, відповідальне ставлення до майбутнього своєї країни і народу, гордість за свою націю, намагання здобути щасливу долю для своєї країни. З'ясовано, що основою для формування національної самосвідомості завжди була родина, яка зберігала національні культурні та освітні традиції. Встановлено, що на розвиток та становлення проблеми формування національної самосвідомості впливали соціально-політичні, національно-визвольні процеси в країні, прогресивні ідеї та просвітницька діяльність представників наукової, культурної, педагогічної національної еліти, розвиток світової науки.

Ключові слова: національна самосвідомість, нація, етнос, національна самоідентифікація, мова, культура.

Постановка проблеми. В умовах процесів глобалізації, що охоплюють усі сфери суспільного життя, проблема захисту і збереження національної самобутності, унікальності та індивідуальності стає надзвичайно актуальною. Умовою обстоювання національної ідентичності, забезпечення власної, незалежної культурної, освітньої, духовної траєкторії розвитку суспільства та країни є національна

самосвідомість її громадян, яка сприяє консолідації усіх зусиль і ресурсів для досягнення загальної мети. Отже, проблема формування національної самосвідомості сьогодні визначається пріоритетною серед стратегічних завдань виховання молодого покоління.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Окремі аспекти проблеми національної самосвідомості були в центрі уваги багатьох науковців. Наприклад, І. Бех, О. Сухомлинська, Д. Чижевський розглядали питання національної самосвідомості в контексті теорії та практики патріотичного виховання, О. Абрамчук, О. Кириченко, Ю. Руденко зверталися до національної самосвідомості у дослідженнях національної системи освіти та виховання. Проте витoki проблеми національної самосвідомості не знайшли ґрунтового дослідження в науковому доробку вчених.

Мета статті – визначити та схарактеризувати витoki проблеми формування національної самосвідомості особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток ідеї української національної самосвідомості відбувався відповідно до складного і тривалого процесу становлення української нації й віддзеркалював усі особливості, труднощі та протиріччя цього процесу.

Вивчення та аналіз історико-педагогічної літератури (Литвинов, 2000; Гуменюк, 2000; Франко, 2004; Томашівський, 1905; Чепіга, 1913; Грінченко, 1912). дозволило визначити, що на становлення та розвиток проблеми формування національної самосвідомості українців неабияке значення мали соціально- політичні процеси в країні, громадсько-наукова думка прогресивної спільноти, культурно-національні традиції, соціальне середовище.

Розвиток національної самосвідомості бере початок з часів Київської Русі. Літературні пам'ятки тієї епохи «Слово о полку Ігоревім», «Повість временних лет», «Повчання дітям Володимира Мономаха», які спиралися на народну мудрість, яскраво відображали ієрархію національних цінностей українського народу, його основні якості: самоповага, почуття власної гідності, поважливе ставлення до оточуючих, пріоритети освіченості, працелюбство тощо.

Українська національна самосвідомість того періоду тільки почала свій розвиток й мала форму лише етнічної, територіальної, культурної усвідомленої ідентифікації, тобто характеризувалася такими рисами: усвідомлення власного «ми», відмінності власної території, культури, мови, релігії та права від інших (Литвинов, 2000).

Основою для формування національної самосвідомості українців того періоду була родина з її національно-духовними, культурними традиціями. Саме в родині вивчали мову, писемність, вчилися шанувати народні звичаї, навчалися основам віри.

Як засвідчило вивчення історико-педагогічних джерел (Литвинов, 2000; Гуменюк, 2000), якісно новий етап розвитку національної самосвідомості українського народу діагностується у період кін. XVII-XVIII ст, на тлі розгортання соціально-політичних процесів, боротьби за

національну і державну незалежності. Цей період характеризувався значним поживаленням національно-визвольних ідей та настроїв, піднесенням національної самосвідомості української спільноти.

Представники української наукової, громадської, духовної еліти докладали зусилля задля збереження власного етносу, віри, мови від експансії польсько-католицької культури та духовності. Уперше в культурно-науковому просторі стали проголошуватися та обґрунтовуватися ідеї про особливості української нації, етносу, характеризуватися її основні риси, відмінності та особливості. Завдяки працям і літературним творам К. Острогорського, І. Вишенського, М. Смотрицького, Х. Філарета українська культура збагатилася новими яскравими рисами, наповнилася національним колоритом й стала могутнім засобом збереження національної самоідентичності в складних умовах польської експансії (Гуменюк, 2000).

У період XVII – поч. XVIII ст. на формування української національної самосвідомості значно вплинули ідеї, пріоритети і діяльність українського козацтва, ідеали так званої «козацької республіки». Українському козацтву були притаманні ідеї волелюбства, гідності, любові до рідної землі, пошана національних традицій тощо. На цьому етапі спостерігався інтенсивний розвиток інституту освіти в країні, створювалася широка мережа братських шкіл, які були осередками саме національної культури, науки і просвіти, сприяли збереженню українських національних освітніх та духовних традицій.

Як засвідчило вивчення історико-педагогічних джерел (Литвинов, 2000; Гуменюк, 2000), XVIII ст. ознаменувалося посиленням боротьби за українське відродження, намаганням захистити свої права та національні інтереси. Саме в цей період відбуваються повстання запорізького козацтва, зокрема, Гурбаївське повстання (1789–1793 рр) та ін. Українські землі знаходилися під владою двох імперій – Російської та Австро-Угорської, політика яких була спрямована на знищення української національної самобутності в культурі, освіті тощо. Поступово знищувалася національна система освіти, заборони української мови поширювалися на усі верстви культурного життя. Наслідком цього стало поширення процесу денационалізації серед молоді, яка в подальшому вбачала своє майбутнє, кар'єрні перспективи на чужій національній площині. Єдиним дієвим осередком збереження національної самобутності і розвитку національної самосвідомості залишалася родина, з її традиціями, мовою, культурою.

Отже, в означений період поняття національної самосвідомості вже не обмежувалося самоідентифікацією себе в категоріях «свої» – «чужі», а доповнилося усвідомленням намагання захищати усі характеристики, риси, прояви свого національного, втілені у мові, культурі, вірі, території, звичаях, традиціях тощо. Тому формування національної самосвідомості переважно відбувається в родині й, відповідно, в закладах освіти.

За переконанням істориків (Литвинов, 2000; Гуменюк, 2000) поживалення процесів українського національного відродження пов'язане

з поширенням традицій європейського романтизму і народності та припадає на поч. XIX ст. Літературна, наукова спадщина української інтелігенції цього періоду, збагачена ідеями романтизму і народності, проголошувала визнання української національної самобутності, виокремлювала українську культуру, мову, традиції як особливу категорію з унікальними рисами, особливостями та характером. Визначалися пріоритети усвідомлення власного національного змісту в усіх проявах культурного життя та відмінності його від інших.

Саме в цей період у науковий обіг було введено поняття «національна самосвідомість», автором якого став Й. Гердер, який у сутність поняття «національна самосвідомість» вкладав отождоження себе з певним етносом, усвідомлення себе її представником. За переконанням ученого, розподіл на нації – є промисел Бога, його творчий задум для людства. Кожна нація відрізняється від інших, є неповторною і унікальною. Об'єднуючими чинниками для кожної нації є географічне положення, клімат, територія, проте домінуючу та визначальну роль відіграє культура. Під культурою Й. Гердер розумів літературу, мистецтво, мову, історію, традиції. Саме унікальність культури кожного конкретного етносу відрізняє представників різних націй, характеризують самобутність кожного етносу, визначають його ментальні й світоглядні особливості. Загальною рисою, притаманною кожному представнику того чи іншого етносу, є так званий «фольксгайт» – народний дух, національна душа (Гердер, 1971, с.206). Особливе значення, на переконання вченого, має для нації рідна мова, яка виражає спосіб мислення і світогляд народу (Гердер, 1971, с. 210). Тож, поняття національної самосвідомості набуває статусу наукової категорії й набуває подальшого розвитку та ґрунтовного вивчення як європейськими, так і українськими науковцям.

На межі XIX-XX століть ідея національної самосвідомості набула політичного забарвлення, розглядалася прогресивною громадськістю як умова виживання і збереження української нації. Питання суті національної самосвідомості, провідних завдань, шляхів її формування знайшли відображення у працях видатних істориків, педагогів, громадських діячів різних періодів. Найбільш суттєво поняття національної самосвідомості як педагогічної проблеми сформульоване у творчій спадщині Г. Ващенко, Б. Грінченка, М. Грушевського, С. Рудницького, С. Русової, М. Сумцова, С. Томашківського, І. Франка та ін.

І. Франко у «Одвертому листі до галицької молоді» наголошував на необхідності виховання національної самосвідомості у молодого покоління, що має стати частиною характеру, світогляду кожного українця. Пріоритетним завданням прогресивної спільноти Іван Франко вважав розвиток нової, української нації, здатної самостійно функціонувати на культурному і політичному рівнях й протидіяти асиміляційним процесам, ініційованим іншими націями. Звертаючись до молоді, І. Франко підкреслював переваги інтелектуального та фізичного

зростання, закликав до навчання, розвитку волі та почуттів задля блага свого народу. Виокремлював особливе значення розвитку та зміцнення інтелектуальної, культурної складової суспільного життя для збереження національного суверенітету: інституту освіти з національними освітніми традиціями, інституту духовенства з місією народолюбства та просвіти, української літератури та преси, які б популяризували високі ідеали національної культури (Франко, 2004).

У цей період з'являються спеціальні дослідження проблеми національної самосвідомості. Наприклад, С. Томахівський у своїй праці «З чого нам національно освідомлятися?» визначив сутність поняття національної самосвідомості як глибоке усвідомлення особистістю своєї приналежності до своєї нації, до свого народу, своєї окремішності від інших націй і народів, наявність тісного зв'язку усіх потреб людини із потребами та інтересами народу, готовність докладати зусилля задля щасливого майбутнього свого народу, задля його високих ідеалів. Основними рисами національної самосвідомості за переконанням ученого мають бути любов до рідної землі, мови, історії, культурних традицій та звичаїв (Томахівський, 1905).

Особливе місце в творчому доробку прогресивної української громадськості посідали питання відродження національної української школи, освіти, які розглядалися як важлива умова формування національної самосвідомості особистості. До наукового обігу було введено поняття «націоналізація школи», автором якого був М. Грушевський.

Завдяки зусиллям В. Винниченка, Б. Грінченка, П. Грабовського, М. Сумцова, І. Франка, Я. Чепіги та ін. проблема розбудови української національної школи набула статусу першочерговості й зазнала певного розвитку. Значну роль у розвитку української національної школи та освіти відіграла просвітницька діяльність наукових й національно-освітніх товариств: гуртка «Просвіта», наукового товариства ім. Т. Шевченка та ін. Їх діяльність було спрямовано на створення мережі навчальних закладів з навчанням рідною мовою, з системою національного виховання.

Актуальність проблеми реорганізації української національної школи та освіти загострювалася незадовільним станом існуючої системи освіти в Україні. Прогресивна педагогічна громадськість, усвідомлюючи роль освіти для розвитку суспільства, вказувала на неспроможність існуючого інституту освіти виконувати свої обов'язки і функції. Предметом гострої критики найперше стала русифікаторська політика самодержавства у галузі освіти та культури. Наприклад, Б. Грінченко у своїх роботах «Яка тепер народна школа на Україні», «На беспросветном пути. Об украинской школе», «Якої нам треба школи» вказував на денациональний характер системи освіти, відсутність ідей народності у шкільному вихованні. На думку вченого наслідками такої освіти стане втрата національної ідентичності цілих поколінь, знищення національного культурного і освітнього середовища, що спричинить спотворення світогляду, моральності та духовності народу.

Порушував питання шкідливих наслідків денаціональної системи освіти й П. Грабовський. У своїх працях «Дещо про освіту на Україні», «Про розвиток шкільної освіти в Охтирському повіті Харківської губернії» він підкреслював, що школа повинна бути осередком просвіти, навчати наукам та грамоті. Проте, оскільки шкільна наука є чужою й незрозумілою, популяризує незнайомі, далекі ідеали та цінності, освіта в Україні є «безсила й некорисна», і, певною мірою, шкідлива, вона «сіє обмоскалення та темряву».

Зазначимо, що денаціоналізація школи та освіти була логічною складовою урядової політики в галузі освіти неросійських народів, яка була спрямована на популяризацію російських ідей, цінностей і національних пріоритетів, національні і культурні особливості окремих народів і етносів не враховувалися та ігнорувалися.

У документах «Збірник документів і статей з питання про освіту іногородців» (1869 р.), «Про міри до освіти іногородців, що населяють Росію» (1870 р.), «Статут про устрій справи освіти на Кавказі» (1873 р.), «Матеріали про педагогічну діяльність католицького духовництва в початкових училищах Варшавського навчального округу» (1876–1892 рр.) були прописані цілі, завдання та напрями діяльності освітніх закладів, які ґрунтувалися на основних постулатах офіційної ідеології – відданість монархії, поваги до закону, шанування віри і християнської моралі, любов до російської держави (Кін, 2001, с. 146).

Проблема незадовільного рівня освіти знайшла відображення й у науково-педагогічному доробку М. Сумцова. Учений був переконаний, що головною причиною низької ефективності освітнього процесу в школі була її «зросійшеність» (Кін, 2001, с. 183).

Учений детально проаналізував організацію процесу навчання в такій школі і визначив основні проблеми, а саме: викладання російською мовою – учні не розуміли більшості інформації, яка трансливалася на уроці, що робило неможливим її осмислення і відтворення; наповнення змісту таких предметів, як історія, географія, література фактами, даними, інформацією російського спрямування – навчання будувалося на далеких і незнайомих для учнів поняттях, що значно ускладнювало процес засвоєння, ставали суттєвою перешкодою для інтелектуального, духовного і морального розвитку дітей, деформували уявлення про власну національну ідентичність.

Характерною рисою означеного періоду стала вимога повернення рідної мови в усі культурно-освітні структури суспільного життя. Мова розглядалася як запорука збереження і розвитку національної культури, засобом національного виховання, джерелом народної мудрості. Питання про зв'язок мови із національним світоглядом, способом мислення знайшли подальше дослідження та обґрунтування у науковому доробку багатьох учених. Наприклад, О. Потебня переконливо довів існування зв'язку між інтелектуальним розвитком особистості та рівнем його лінгвістичних можливостей. Мова, на переконання вченого, є унікальним

засобом вираження усього багатства душі і розуму народу, його духовності і ментальності.

О. Потебня у своїх працях «Думка і мова», «Мова. Національність. Денаціоналізація» зазначав, що мова виступає своєрідним ідентифікатором певного етносу, нації. У той же час, мова виступає об'єднуючим фактором нації, сприяє оформленню її у окрему, самостійну, унікальну спільноту. Втрата своєї мови для будь-якого етносу означає його національне, культурне та історичне знищення.

Ідеї О. Потебні знайшли продовження в творчому доробку Д. Овсянник-Куликовського, який у своїй праці «Психологія національності» визначав саме мову основним виразником особливостей психіки, мислення, духовності певної нації. Учений був переконаний, що кожний етнос має свій, унікальний спосіб мислення, світогляд, який сформувався й викристалізовувався впродовж усієї історико-культурної еволюції.

Я. Чепіга також визначав чіткий зв'язок між мовою і національною ментальністю, називав мову засобом творчого прояву унікальності і індивідуальності народу. Чим багатше, змістовніше, складніша мова за формою, можливостями виразності, тим більш цілісну й зрілу націю вона представляє. На переконання вченого, саме мова втілює рівень духовності, спосіб мислення, оригінальність думок цілого народу. Я. Чепіга називав мову духовною працею народу (Чепіга, 1913, с. 105).

Необхідно зазначити, що ідея про зв'язок мови і мислення набула достатнього розвитку та популярності серед прогресивної науково-педагогічної спільноти в цей період, мова визнавалася фундаментом формування національної самосвідомості молоді. Так, Б. Грінченко, обстоюючи переваги навчання рідною мовою, спирався на особливості мислення і психології дитини (Грінченко, 1912, с.6).

Значний внесок у розвиток наукового статусу української мови зробив М. Сумцов. Учений на підставі ґрунтовного дослідження історії виникнення, розвитку та становлення мови, детального вивчення українського фольклору, зокрема українських пісень та балад, переконливо довів, що українська мова є унікальною, самостійною системою, має свою структуру, відповідає усім необхідним вимогам філологічної науки. Учений яскраво проілюстрував на прикладі українських пісень значні можливості та зразки виразності, яскравості, насиченості мови. Українські пісні як втілення високого зразка поетичної культури народу, давали широку інформацію й про побутову культуру, історичні події, світоглядні та духовні ідеали українців. Учений на підставі порівняльного аналізу пісенної культури різних країн Європи, дійшов висновку, що українська пісня перекликається із рицарськими баладами, оспівує та возвеличує ті ж самі ідеали, що були притаманні рицарям: гідність, почуття самовартості, волелюбство, мужність, повага до жінки тощо. На відміну від сумних та тужливих настроїв, що домінували переважно в російських піснях, українська пісня сповнена надії, віри, сили

в себе та щасливе майбутнє. Цікавою є думка ученого про те, що саме завдяки мові, яка силою своєї національної енергії підтримує усе духовне єство народу, українцям вдалося зберегти власні національні, унікальні риси та якості, свою національну ідентичність (Кін, 2001).

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, ідея національної самосвідомості розвивалася й оформлювалася відповідно до особливостей становлення української нації, відбувалася під впливом соціально-політичних, національно-визвольних процесів в країні, прогресивних ідей та просвітницької діяльності представників наукової, культурної, педагогічної національної еліти, розвитку світової науки. Проблема національної самосвідомості завжди була в центрі уваги передової науково-педагогічної спільноти, особливого розвитку набули такі її аспекти: статус рідної мови, її місце в освітньому і культурному просторі, значення національної системи освіти для формування національної самосвідомості, розбудови та відродження української національної школи. Під національною самосвідомістю розуміли усвідомлення особистістю представником певної нації, розуміння відмінності своєї нації від інших. Основними рисами національної самосвідомості визначалися: любов до своєї землі, нації, народу; любов до національної культури (мови, історії, традиції); розуміння перспектив та цілей розвитку країни, суспільства; спроможність докладати зусилля задля щасливого майбутнього своєї нації, народу.

Перспективами подальших розвідок може бути вивчення розвитку ідей національної самосвідомості в регіональному контексті, дослідження питання змісту та особливостей формування національної самосвідомості особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Литвинов, В. (2000). *Ренесансний гуманізм в Україні*. К.: Вид-тво Соломії Павличко «Основи». 472 с.

Гуменюк, Г. (2000). *Формування національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи*. Ів.–Франк.: Плай. 158 с.

Гердер, Й. (1971). Бог. Несколько диалогов. *Антология мировой философии*. В 4-х т. Т.4. М.: Мысль.

Франко, І. (2004). *Одвертий лист до галицької української молодечі*. Вибрані твори : у 3 т. Т. 3. Дрогобич: Коло, 2004. с. 568–576.

Томашівський, С. (1905). З чого нам національно освідомлятися? *Учитель*. Ч.3. с.25.

Кін, О. (2001). *Проблеми навчання і виховання в педагогічній спадщині М. Ф. Сумцова*. Кандидат педагогічних наук. Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди.

Чепіга, Я. (1913). Національність і національна школа. *Проблеми виховання і навчання в світлі науки і практики*. К. 125 с.

Грінченко, Б. (1912). *Якої нам треба школи*. К.: Друк. 1-ої Київ. Друк. Спілки. 6 с.

REFERENCES

Lytvynov, V. (2000). *Renesansnyi humanizm v Ukraini* [Renaissance humanism in Ukraine]. K: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko "Osnovy". 472 s. [in Ukrainian].

Humeniuk, H. (2000). *Formuvannia natsionalnoi samosvidomosti v uchniv serednoho shkilnoho viku zasobamy turystsko-kraieznavchoi roboty* [Formation of national self-consciousness in middle-aged students by means of tourist and local lore work.]. Iv.–Fr.: Plai. 158 s. [in Ukrainian].

Gerder, J. (1971). Bog. Neskolko dialogov [God. Several dialogues]. *Antologiya mirovoy filosofii*. V 4-kh t. T.4. Moscow: Mysl. [in Russian].

Franko, I. (2004). *Odverti lyst do halytskoi ukrainskoi molodezhi* [An open letter to the Galician Ukrainian youth]. *Vybrani tvory : u 3 t. T. 3*. Drobych: Kolo, 2004. s. 568–576. [In Ukrainian].

Tomashivskyi, S. (1905). Z choho nam natsionalno osvdomliatysia? [What should we be aware of nationally?]. *Uchytel*. 3. s.25. [in Ukrainian].

Kin, O. (2001). *Problemy navchannia i vykhovannia v pedahohichnii spadshchyni M. F. Sumtsova* [Problems of teaching and education in the pedagogical heritage of M. F. Sumtsov]. *Kandydat pedahohichnykh nauk. Kharkivskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. H. S. Skovorody*. [in Ukrainian].

Chepiha, Ya. (1913). Natsionalnist i natsionalna shkola [Nationality and national school]. *Problemy vykhovannia i navchannia v svitli nauky i praktyky*. K.. 125 s. [in Ukrainian].

Hrinchenko, B. (1912). *Yakoi nam treba shkoly?* [What school do we need?] K.: Druk. 1-oi Kyiv. Druk. Spilky. 6 c. [in Ukrainian].

THE ORIGINS OF THE PROBLEM OF FORMATION OF NATIONAL IDENTITY OF THE INDIVIDUAL

Olena Kin

Candidate of Pedagogical Sciences, Ph.D., Associate Professor
at the Department of Education and Innovative Pedagogy
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Kharkiv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-1935-6483

e-mail: kin_f@ukr.net

Abstract. The article characterizes the origins of the development and formation of the problem of forming the national identity of the individual. The problem of forming national self-consciousness is currently identified as a priority among the strategic objectives of educating the younger generation. The development of the idea of the Ukrainian national identity took place in accordance with the process of formation of the Ukrainian nation and reflected all the features, complexities and contradictions of this process.

The main stages of the development of ideas of national identity were determined. The peculiarities of the interpretation of the concept of “national identity” and its content at each stage were characterized. The position of the progressive pedagogical community on the realization of the ideas of national identity in the socio-cultural space of each period is clarified. The essence of the concept of national self-consciousness as self-awareness as a representative of a certain ethnic group, nation, understanding of the difference of one nation from the other has been highlighted. The main components of the concept of national identity were identified: love for the native land, language, history, culture, traditions, faith, self-awareness of a certain ethnic group, responsible attitude to the future of their country and people, pride in their nation, efforts to achieve a happy fate for their country. It was found that the basis for the formation of national self-awareness was a family that preserved national cultural and educational traditions.

The problem of national identity has always been the focus of the advanced scientific and pedagogical community, especially developed the following aspects: the status of the native language, its place in the educational and cultural space, the development of the national education system. It is established that the development of the problem of formation of national identity was influenced by socio-political, national liberation processes in the country, progressive ideas and educational activities of scientific, cultural, pedagogical national elite, development of world science.

Keywords: national identity, nation, ethnos, national self-identification, language, culture.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2021 р.